

Hääled tegudeks: õppijate ja perede hääle kaasamine haridust käsitlevate otsuste vastuvõtmisesse

lõplik kokkuvõttev raport

EUROPEAN AGENCY
for Special Needs and Inclusive Education

HÄÄLED TEGUDEKS

Õppijate ja perede hääle kaasamine haridust
käsitlevate otsuste vastuvõtmisesse

Lõplik kokkuvõttev raport

Euroopa Eriõppe ja Kaasava Hariduse Agentuur (edaspidi: agentuur) on iseseisev ning sõltumatu organisatsioon. Agentuuri tegevust kaasrahastavad selle liikmesriikide haridusministeeriumid ja Euroopa Komisjon Euroopa Liidu (EL) haridusprogrammi tegevustoetusega.

Kaasrahastanud
Euroopa Liit

Rahastanud Euroopa Liit. Väljendatud seisukohad ja arvamused on ainult autori(te) omad ega pruugi kajastada Euroopa Liidu või Euroopa Komisjoni seisukohti. Euroopa Liit ega Euroopa Komisjon ei vastuta nende eest.

Selles dokumendis esitatud vaated ei kattu tingimata agentuuri, selle liikmesriikide ega Euroopa Komisjoni ametlike vaadetega.

© European Agency for Special Needs and Inclusive Education 2023

Toimetajad: Anthoula Kefallinou ja Diana Murdoch

See väljaanne on avatud juurdepääsuga ressurss. See tähendab, et võite sellele juurde pääseda, seda kasutada ning levitada, viidates asjakohaselt Euroopa Eriõppe ja Kaasava Hariduse Agentuurile. Lisainfot leiate agentuuri avatud juurdepääsu poliitikast:

www.european-agency.org/open-access-policy.

Sellele väljaandele võite viidata järgmiselt: Euroopa Eriõppe ja Kaasava Hariduse Agentuur, 2023. *Hääled tegudeks: õppijate ja perede hääle kaasamine haridust käsitlevate otsuste vastuvõtmisesse – lõplik kokkuvõttev raport*. (A. Kefallinou ja D. Murdoch, toim.). Odense, Taani

See materjal on litsentsitud **Creative Commons** rahvusvahelise litsentsiga **Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0**. Te ei tohi seda väljaannet muuta ega tõlkida ilma agentuuri nõusolekuta.

Selleks et rohkem inimesi saaks raportit lugeda, on see saadaval 25 keeles ja elektroonilises vormingus kättesaadav agentuuri veebilehel **www.european-agency.org**

See on ingliskeelse originaalteksti tõlge. Kui kahtlete tõlgitud informatsiooni täpsuses, vaadake ingliskeelset originaalteksti.

ISBN: 978-87-7599-070-2 (elektrooniline)

Sekretariaat

Østre Stationsvej 33
DK-5000 Odense C Taani
Tel.: +45 64 41 00 20
secretariat@european-agency.org

Brüsseli esindus

Rue Montoyer, 21
BE-1000 Brussels Belgia
Tel.: +32 2 213 62 80
brussels.office@european-agency.org

Sisukord

Sissejuhatus	5
1. etapp. VIA raamistiku sisukaks osalemiseks kaasavas hariduses väljatöötamine	6
<i>Poliitikaülevaate põhijäreldused</i>	6
<i>Kirjanduse ülevaate põhijäreldused</i>	7
2. etapp. VIA raamistiku rakendamine	10
Tööriistakomplekt „Hääled tegudeks“	12
Põhipunktid poliitikakujundajatele	13
Lõppsõna	15
Kasutatud allikad	16

Sissejuhatus

Soodustada õppija ja pere osalemist otsuste vastuvõtmises ja poliitika arendamises on Euroopa ja rahvusvaheliste organisatsioonide prioriteet. Ent ulatus, mil määral õppijate ja peredega oluliste neid mõjutavate otsuste vastuvõtmisel tegelikult arvestatakse, varieerub.

Tegevus **Hääled tegudeks** (VIA), mille viis ellu Euroopa Eriõppe ja Kaasava Hariduse Agentuur (agentuur), uuris, kuidas kaasata sisukalt õppijate ja perede häält haridust käsitlevate otsuste vastuvõtmisprotsessidesse. See toimus agentuuri riike esindavate esindajatekogu liikmete soovil ning kooskõlas rahvusvaheliste üleskutsete ja algatustega suuremaks põlvkondadevaheliste osapoolte osalemiseks haridust käsitlevate otsuste vastuvõtmises.

VIA-l oli kaks põhieesmärki:

- luua taust ja lähtealused üldtunnustatud vajadusele kaasata otsuste tegemisse õppijate ja perede hääli;
- selgitada välja, kuidas saaksid poliitikakujundajad ja teised osapooled seda vajadust eri riikides ja kontekstides praktikas täita.

Need eesmärgid saavutati kahe järjestikuse etapiga. 1. etapp koosnes kirjanduse ülevaatest, analüüsist, kuidas agentuuri varasem töö on õppijad ja pered kaasanud, ja asjakohastest eri riikide näidetest. 2. etapp sisaldas põhjalikku tööd kolmas riigis (Island, Malta ja Norra), et selgitada välja tõhusad õppijate ja perede kaasamise viisid ja neid kasutada.

1. ja 2. etapp andsid järgmised väljundid:

- **kirjanduse ülevaade**, mis annab VIA kontseptuaalse ja empiirilise tausta (Euroopa Agentuur, 2022a);
- **sünteesaruanne**, milles tuuakse välja kõik VIA tegevused ja peamised järeldused (Euroopa Agentuur, 2022b);
- **tööriistakomplekt „Hääled tegudeks“**, praktiline veebiressurss, mis pakub tegutsemiseks suuniseid;
- **infogramm**, mis illustreerib VIA raamistikku sisukaks osalemiseks kaasavas hariduses ja tegevuse põhipunkte;
- video, mis demonstreerib õppijate, perede ja poliitikakujundajate häält VIA üritusel;
- see lõpparuanne, milles tehakse kokkuvõtte tegevuse metoodikast ja peamistest tulemustest.

1. etapp. VIA raamistiku sisukaks osalemiseks kaasavas hariduses väljatöötamine

1. etapis (2021) vaatas agentuuri meeskond üle poliitika ja akadeemilise teaduskirjanduse, et luua VIA-le kindel kontseptuaalne ja empiiriline alus. Lisaks kogus ja analüüsis meeskond õppijate ja perede aktiivse otsuste langetamisesse kaasamise näiteid agentuuri varasemast tööst ja 19 **agentuuri liikmesriigist**.

Selle töö tulemus on **VIA kirjanduse ülevaade** (Euroopa Agentuur, 2022a), mis annab lähtealused ja põhitõendused sisukate viiside kohta õppijate ja perede kaasamiseks haridust käsitlevate otsuste langetamisesse.

Poliitika ja kirjanduse ülevaate järeldused näitavad selgelt õppijate ja perede haridust käsitlevate otsuste langetamisesse kaasamise olulisuse kasvavat tunnustamist. Ent puudu on teadmisi ja oskusi, kuidas seda praktikas eri kontekstide ja osapoolte lõikes saavutada.

Meie oleme need, kes on tegelikult koolis, meie hääl peaks olema kõige olulisem.

(Õppijate esindaja, VIA üritus)

Poliitikaülevaate põhijäreldused

- Lastel on õigus olla neid mõjutavates küsimustes ära kuulatud ja arvestatud laieneb KÕIGILE lastele. On kulunud 30 aastat korduvat poliitikatööd ja koolipraktikat, et liikuda laste tegutsejatena tunnustamisest selleni, et nad saavad seda õigust tõhusalt nautida.
- Peredega tuleb nõu pidada, eeldusel, et lapse parimate huvide põhimõte on lõppotsuste puhul alati põhikaalutlus.
- Lastel on õigus organisatsioonide, asutuste ja kogukondade suunistele ja toele. Ka peredel on see õigus, kui nad täidavad oma kohustusi laste ees.

- Poliitika vastavusseviimine ja osapoolte koostöö on laste, vanemate ja perede õiguste tagamisel pöördelise tähtsusega.
- Riikide eesmärk peab olema süstematiseerida ja välja töötada tõhusad protsessid õppijate ja perede osalemiseks ja suhtlemiseks sünergias kõigi asutuste ja osapooltega kõigis lapsi puudutavates küsimustes.

Kirjanduse ülevaate põhijäreldused

- Ehkki hääle ja haridusretoorikas õppijate häälest teadlik olemise vajaduse kohta on märkimisväärselt kirjandust, püsib lõhe uuringute ja praktika vahel.
- Eetikale tuginevate lähenemisviiside puudujääki tõendavad võimu tasakaalutus, eesmärkide, meetodite ja tulemuste selgusetus ning osa häälte marginaliseerimine ja vaigistamine.
- Uuring keskendub üldiselt kaasamisele kooli või klassi tasemel ning vähem kaasamisele otsuste langetamisesse poliitika tasemel.
- Teaduskirjandus ei uuri eriti põlvkondadevahelist osalemist ega kogukonna kaasatust haridusse.
- Tõrjutusriskis täiskasvanute ja õppijate uuringud jätkuvad andmekogumites, mitmesuguste klassifitseerimiste ja siltidega.
- Mitmete tõrjutusriskis rühmade aktiivne hõivatus osalusuurimustes on piiratud.
- Suurem abi- ja digitehnoloogiate ning valitsusväliste ja kodanikuühiskonna pakutavate ressursside kasutamine võiks häälte uurimismeetodeid oluliselt muuta.

Edasine töö 1. etapis viis VIA raamistiku sisukaks osalemiseks kaasavas hariduses väljatöötamiseni. Raamistikul, mida on kujutatud **VIA infogrammil**, on neli põhielementi: **ruum**, **hää**, **publik** ja **mõju**. Need elemendid võeti üle **lapse osalemise mudelist**, mille töötas välja Belfasti Queen's University professor Laura Lundy (**Lundy, 2007**).

VIA raamistik rakendas Lundy mudeli hariduskonteksti ja laiendas seda, et kaasata lisaks lastele ja noortele pered. Samuti koostas see muid teoreetilisi mudeleid õppijate ja perede kaasamiseks, et lisada laiemad eetikakaalutlused (nt **UNICEF, 2020**).

Neli elementi toimivad üheskoos interaktiivselt ja iteratiivselt.

Ruumi lai määratlus on võimalus väljendada vaateid turvalises kaasavas keskkonnas.

Hää tähendab seda, kuidas osalejad saavad oma vaateid väljendada. Eesmärk on tagada, et igaüks saaks vaateid väljendada viisil, mis on igale üksikisikule või rühmale juurdepääsetav, asjakohane, sobiv ja sisukas.

Mõju näitab seda, kuidas kaasatakse vaated otsustesse ja millised on sellest tulenevad muudatused, mis tähendavad sisukat osalemist.

Publik hõlmab kuulaja rolli vaadetest teatamisel. Kuulajad peavad teiste vaateid kommunikeerima vastutustundlikult.

Eetikle tuginev lähenemisviis läbib kõiki raamistiku aspekte, et suurendada teadlikkust sellistest probleemidest nagu nõusolek, nõustumine, ligipääsetavus, haavatavus, turvalisus, eelarvamused ja läbipaistvus.

VIA raamistik

Joonis 1. VIA raamistik sisukaks osalemiseks kaasavas hariduses: põhielemendid ja eetikakaalutlused

2. etapp. VIA raamistiku rakendamine

2. etapis (2022) töötasid Islandi, Malta ja Norra esindajad väikeses rühmas, viies õppijate ja peredega läbi interaktiivseid riigipõhiseid tegevusi. VIA raamistik kujundas metoodika ja oli nende tegevuste praktiliseks juhendiks.

Riikide osaluse eesmärgid olid järgmised:

- viimistleda ja kinnitada VIA raamistiku praktilisi eesmärgi seoses põhielementide ruumi, hääle, publiku ja mõjuga;
- panustada VIA tööriistakomplekti väljatöötamisse.

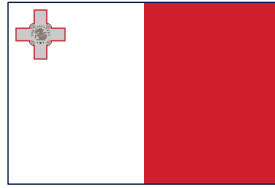
Iga riik valis oma teema ja kõige asjakohasema viisi osapooltega riiklikul või kohalikul tasandil töötamiseks. VIA meeskond toetas riike VIA raamistikust saadud reflektiivsete küsimustega, et juhendada neid etappides. Olenevalt valitud teemast ja osalejatest pakkus VIA meeskond ka praktilisi suunatud ressursse (nt tööriistu, suuniseid ja asjakohaseid meetodeid).

Pärast esialgseid rühmaarutelusid töötas iga riik välja tegevuse ja võttis endale kohustuseks algatada see oma riigi kontekstis. Kõigi kolme eesmärk oli uurida õppijate ja perede kogemusi mitmesugustes „hääle väljendamine“ tegevustes osalemise kaudu, nt õpiretked, teemarühmad, intervjuud või jälgimised.

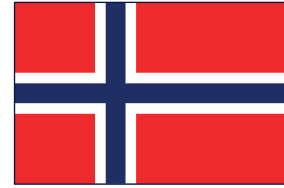

Island
Õpiretked ja
teemarühmad õppijatega

Malta
Intervjuud peredega
Tegevused õppijatega

Norra
Jälgimised
Õppijate uuring
Intervjuud
poliitikakujundajatega

Joonis 2. Tegevused kolmes riigis

Täpsemalt oli Islandi tegevuste eesmärk hinnata paljutõotavat algatust, mis oli varem ellu viidud väikeses koolis, kus oli suur sisseerändetaustaga õppijate osakaal. Malta hindas autismiga õppijatele ühtluskoolis üksuste loomise poliitika rakendamist, otsides sisendit nendes üksustes õppinud õppijatelt ja intervjuuerides nende vanemaid. Norra hindas riiklikul tasemel kehtestatud konsultatsiooniprotsesse ja struktuure õppijate esindajate ja poliitikakujundajatega.

 Need meist, kellel on puue, jäetakse sageli nende endi elu puudutavast dialoogist silmatorkavalt välja.

(Cologon, 2020, lk 2)

Olenemata nende riigipõhiste tegevuste eesmärkide, ulatuse ja kontekstide erinevusest, kerkisid rühmaaruteludes ja refleksioonides esile **ühised teemad**, mis olid kõik seotud sisuka osalemise saavutamisega.

- Ükskõik, milline on kuulamise eesmärk, hääled peaksid tulema erinevatelt õppijatelt/peredelt, kellel on **mitmesugune identiteet ja kompleksed kogemused** eri keskkondades, mitte homogeenselt rühmalt.
- Erilist tähelepanu tuleb pöörata **vastanduvatele ja konfliktsetele vaadetele**, mis esinevad eri õppijate/perede rühmade vahel.
- Praktilised ja eetikaküsimused kerkivad seoses **anonüümsuse ja teadliku nõusoleku või nõustumise** kogumisega, eriti eri tüüpi vajaduste/ligipääsetavusprobleemidega õppijate värbamisel.
- Ajapiirangute või **ootamatute sündmuste** tõttu võib olla vajalik langetada otsuseid ja teha muudatusi n-ö kohapeal. Õppijatega kogu riigist isiklike koosolekute korraldamine võib olla aja- ja ressursimahukas ning vajada hoolikat planeerimist.
- **Koolid ja õpetajad** saavad soodustada õppijate ja perede häält.

- Eriti tuleb tähelepanu pöörata **haavatavate, marginaliseeritud** ja sageli tähelepanuta jäävate rühmade sisukale osalemisele.

Need ühised teemad kinnitasid VIA raamistiku põhiaspekte ja tegevuse üldisi **põhipunkte**.

Osalemistegevuste koostamine oma kontekstides, agentuuri toega, pani riigid protsesside üle mõtlema **süsteemilisemalt ja reflektiivsemalt**, selge tähelepanuga ja eetikaküsimuste kaasamisega kõigis tegevuste etappides.

Raamistiku eri aspektide rakendamine võimaldas riikidel mõelda osalemisest erinevalt. Nagu märkis Malta esindaja:

 Teil võib olla kahtlusi ja võite arvata, et see võib olla tõeliselt keerukas – kuid planeerides ja ka mõningate tagasilöökide kaudu mõistate, et tõesti SAATE neid hääli ära kuulata.

(Esindajate kogu liige Maltalt)

Sünteesaruanne (Euroopa Agentuur, 2022b) sisaldab riikide töö kohta üksikasjalikumat teavet. Sisuka osalemise soodustamine võib olla riikide huvides.

Tööriistakomplekt „Hääled tegudeks“

Pärast riikide töö lõpuleviimist koondati mõlema VIA etapi kõik järeldused, põhipunktid, praktilised materjalid ja ressursid avatud juurdepääsuga veebipõhiseks tööriistakomplektiks. **Tööriistakomplekt „Hääled tegudeks“** pakub õppijate ja peredega koostööks praktilisi lähenemisi. See näitab, kuidas nende hääle põhjal tegutseda ja neid tõeliselt otsuste langetamisesse kaasata. See sisaldab agentuuri liikmesriigi näiteid ning linke asjakohastele agentuuri tegevustele ja väljunditele, samuti põhiuurimusele, poliitikale ja mitmete rahvusvaheliste organisatsioonide algatustele.

Tööriistakomplekt on dünaamiline ressurss, mis on mõeldud toetama eri osapooli kõigil haridussüsteemi tasemetel et saada oma koolides, ühiskondades, piirkondades ja riikides muutuste tõukejõuks. Osapooled võivad olla järgmised:

- õppijad, pered, praktikud ja teadlased;
- kohalikud kooli- ja kogukonnajuhid;
- piirkondlikud ja munitsipaalasutused;
- mittetulundusühingud;
- riiklikud poliitikakujundajad.

Agentuuri riigid võivad jätkuvalt üles laadida sisuka osalemise näiteid oma kontekstidest.

Tööriistakomplekt anti välja VIA üritusel Serbias Belgradis 2023. a mais. Osales rohkem kui 80 poliitikakujundajate, õppijate ja perede esindajat agentuuri liikmesriikidest. Esitleti VIA tegevuse ülevaadet ja osalejad osalesid interaktiivsetes tegevustes, kus nad arutasid sisuka osalemise võimaldamisega seotud probleeme ja raskusi. Üritusel valmis video, mis sisaldab täiskasvanute ja õppijate häält nende vaadete kohta VIA tegevuses osalemise asjus.

Joonis 3. Õppija ja poliitikakujundaja ühisesitlus VIA üritusel

Põhipunktid poliitikakujundajatele

VIA tõendid näitavad, et ehkki õppijate ja perede osalemine otsuste langetamises on hariduspoliitika kujundajate tegevuskavades pakiline küsimus, pole poliitikaid praktikasse rakendatud. Jätkusuutliku muutuse kehtestamiseks peavad **poliitikakujundajad avama dialoogi**, kinnitamaks, et õppijate ja perede hääl on muutmisprotsessi osa.

VIA tegevus selgitas õppijate ja perede sisukaks osalemiseks välja **kaheksa põhipunkti**. Kui sõnumid on suunatud poliitikakujundajatele ning muudele võimupositsioonil olevatele asjatundjatele ja organisatsioonidele, saavad neid suunisteks kasutada kõik hariduse osapooled.

1. Süstematiseerige õppijate ja pere sisuka osalemise protsesse riiklikul, piirkondlikul ja kohalikul/kogukonnatasemel

Õppija ja pere õigustega seotud poliitikad peaksid näitama selgeid protsesse kogu haridussüsteemis kasutuselevõtmiseks, mis on välja töötatud sektoriteüleses koostöös. Kogu protsessi vältel on oluline tunnustada pere rolli, toetades ja võimaldades õppijate hääle ärakuulamist ja otsuste langetamisesse kaasamist.

2. Suurendage osalemist seadusandluse ja poliitika kujundamisel

Õppija ja pere osalemine peab olema ehtne, mitte sümboolne. See peab aktiivselt kaasama rühmi ja üksikisikuid, kes pole varem saanud neid, nende eakaaslasi, koole ja kogukondi puudutavaid poliitikaotsuseid mõjutada.

3. Kasutage kõigis osalemise etappides eetikale tuginevaid lähenemisviise

Eetikale tuginevad lähenemisviisid kehtivad osalejate nõusoleku, turvalisuse ja privaatsuse küsimustele. Need arvestavad seda, kuidas hääled saadakse, salvestatakse, kuidas neist teatatakse ja kuidas neid kasutatakse, kas nendest lähenemistes on õppijatele ja/või peredele kasu ja kui avatult informatsiooni edastatakse. Oluline on tegeleda võimu tasakaalustatusega osalemisel.

4. Selgitage välja ja kaasake marginaliseeritud, kuulmata jäetud ja vaigistatud hääled

Poliitikakujundajad peaksid tegema koostööd koolide ja kogukondadega, et selgitada välja ja kaasata marginaliseeritud rühmade hääled. Nad peaksid teadvustama noorte ja täiskasvanute vastastikust sõltuvust ning tunnistama pere rolli õppijate häälte väljatöötamisel ja kinnitamisel haridusküsimustes.

5. Olge teadlik mitmekeskiste rühmade ja lõikuvate identiteetide keerukusest

Kõik osapooled peaksid meeles pidama, et rühmad sisaldavad unikaalseid üksikisikuid. On oluline arvestada, et õppijatel ja peredel võib olla mitmeid identiteete ja kontekste, mis lõikuvad ja kujundavad nende väljavaateid. Ühesuguste omaduste või „siltidega“ õppijatel ja peredel on siiski isiklikud kogemused ja hääled. See lähenemine võib viia muudatusteni, millest saavad kasu kõik õppijad ja pered.

6. Kasutage paljusid mudeleid, lähenemisi ja ressursse, et kõik saaksid sisukalt osaleda

Õppijate ja perede mitmekesisusega arvestamiseks on oluline kasutada laia valikut ressursse ja tagada igas etapis õiglus. Programmi organiseerijad ja poliitikakujundajad saavad toetuda mitmesugustele kontseptuaalsetele mudelitele, et töötada välja osalemistegevusi poliitikas ja praktikas. Need mudelid sisaldavad sageli punkte refleksiooniks ja aruteluks, praktilisi kaalutlusi ja suuniseid. Tehnoloogia pakub paindlikkust, et toetada sisukat osalemist eri viisidel.

7. Looge sisuka osalemise ja aktiivse kuulamise võime

Juhipositsioonil olevatel osapooltel lasub vastutus mitte lihtsalt toetada sisuka osalemise võimalusi kõigil tasanditel, vaid luua õppijatele ja peredele osalemisvõime. On oluline toetada õppijaid ja peresid asjakohaselt, et arendada osalemiseks vajalikke teadmisi, oskusi ja arusaamist.

8. Soodustage suhteid valitsusväliste ja kodanikuühiskonna organisatsioonidega

Huvirühmad, ühendused ning kohalikud ja rahvusvahelised organisatsioonid on tähelepanuta jäetud rühmade õigustest ja vajadustest teadlikkuse suurendamisel olulised. Need organisatsioonid viivad sageli läbi uuringuid nende probleemide kohta ning loovad hääle ja osalemise kohta juurdepääsetavaid praktilisi ressursse. Neid ressursse, millest osa sisaldub **VIA tööriistakomplektis**, saab kasutada kaasavaks haridusküsimustes otsuste langetamiseks ja poliitikaloomeks. Nende sektoritega koostöövõimaluste ja sünergiate väljaarendamisest saadav võimalik kasu, on oluline tegur, mida poliitikakujundajad peaksid arvesse võtma.

Lõppsõna

VIA tegevus andis tõendeid mitmetest viisidest, kuidas osaluspoliitika haridusküsimustes saaks muutuda sisukaks ja jätkusuutlikuks. See pakkus välja VIA raamistiku sisukaks osalemiseks kaasavas hariduses, mis sisaldub VIA tööriistakomplektis. See on reflektiivne tööriist, mis võimaldab osapooltel tegeleda raskuste ja takistustega otsustelangangetamisprotsessis osalemisel.

VIA rõhutas **põlvkondadevaheliste lähenemiste** olulisust, kus õppijad, pered ja hariduspoliitikakujundajad töötavad kõigil tasanditel koos. See soovitab **ülalt alla poliitika lähenemist, mida toetavad alt üles algatused** kohalikul ja kooli tasandil.

Selline kombineeritud lähenemine pakub vahendeid, et suurendada teadlikkust marginaliseeritud ja vaiksetest häälest ning soodustada nende aktiivsemat osalemist. Samal ajal pakub see demokraatlikuma ja otsesema viisi poliitika väljatöötamiseks ja rakendamiseks, kaasates poliitikakujundajad interaktiivsetesse häälele orienteeritud tegevustesse õppijate ja peredega kohalikul tasandil.

Loodetakse, et VIA tegevus ja selle põhipunktid õppijate ja perede süstemaatilisemaks kaasamiseks haridust käsitlevate otsuste langetamisesse võivad anda panuse tõelise kuulda võtmise ja selle põhjal tegutsemise kultuuri loomiseks.

Kasutatud allikad

Cologon, K., 2020. 'Is inclusive education really for everyone? Family stories of children and young people labelled with "severe and multiple" or "profound" "disabilities"' [Kas kaasav haridus on tõepoolest igäühe jaoks? Perede lood „raske ja liitpuudega“ või „sügava puudega“ lastest ja noortest] *Research Papers in Education*, 37 (3), 395–417

Euroopa Eriõppe ja Kaasava Hariduse Agentuur, 2022a. *Voices into Action – The Voices of Learners and their Families in Educational Decision-Making: Literature Review* [Hääled tegudeks – õppijate ja perede hääl haridust käsitlevate otsuste vastuvõtmisel: kirjanduse ülevaade]. (D.C. Murdoch, A. Mangiaracina ja A. Kefallinou, toim.). Odense, Taani

Euroopa Eriõppe ja Kaasava Hariduse Agentuur, 2022b. *Voices into Action: Promoting learner and family participation in educational decision-making* [Hääled tegudeks: õppija ja pere haridust käsitlevate otsuste vastuvõtmises osalemise toetamine]. (A. Kefallinou, D.C. Murdoch, A. Mangiaracina ja S. Symeonidou, toim.). Odense, Taani

Lundy, L., 2007. "Voice" is not enough: Conceptualising Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of the Child' [„Häälest“ ei piisa. ÜRO lapse õiguste konventsiooni artikli 12 kontseptualiseerimine] *British Educational Research Journal*, 33 (6), 927–942

UNICEF, 2020. *Engaged and Heard! Guidelines on Adolescent Participation and Civic Engagement* [Kaasatud ja kuulda võetud! Suunised noorukite osaluseks ja kodanike kaasamiseks]. New York: UNICEF

Sekretariaat:

Østre Stationsvej 33
DK-5000
Odense C
Taani
Tel: +45 64 41 00 20
secretariat@european-agency.org

Brüsseli esindus:

Rue Montoyer 21
BE-1000
Brussels
Belgia
Tel: +32 2 213 62 80
brussels.office@european-agency.org

www.european-agency.org